

Media: ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ

Page: 1,56-58

Published at: 01-02-2026

Author: Surface: 3432.54 cm²

Circulation: 55000

Subjects:

Ιων Δραγούμης

Τα άγνωστα τετράδια
για τον Μακεδονικό
Αγώνα και
τους έρωτές του

Τίνα Μανδηλαρά
> 56-58

ΤΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΤΕΤΡΑΔΙΑ

για τον Μακεδονικό Αγώνα και τους έρωτές του

Εκατόν πέντε χρόνια από τη δολοφονία του, ένα νέο βιβλίο αποκαλύπτει την πολυδιάστατη προσωπικότητα που συνέδεσε τη φιλοσοφία με τη δράση και τον έρωτα με την πολιτική στράτευση σε μια περίοδο εθνικής παρακμής

- Τα πρώτα του σχέδια, το δίκτυο κατασκόπων για την υπεράσπιση των συνόρων και η δολοφονία

- Οι μεγάλοι έρωτες πριν από την Πηνελόπη Δέλτα και τη Μαρίκα Κοτοπούλη

Της **Tinas Μανδηλαρά**

mandilaratina@gmail.gr

«**Ε**γώ τώρα καταργώ τον εαυτό μου και τον χαρίζω στην Ελλάδα», γράφει ο Ιων Δραγούμης στις 26 Οκτωβρίου 1902 με πλήρη συνείδηση ότι από εκείνη τη στιγμή έθετε τον εαυτό του στη διάθεση της χώρας του. Ο αγώνας του για την Ελλάδα, όταν γράφονταν εκείνες οι γραμμές, ήταν μέγιστος και μάλιστα σε μια εξαιρετικά άσχημη συγκυρία για τη χώρα μας: εκτός από τη χρεοκοπία του 1893 και τον πόλεμο του 1897, η ούτως ή άλλως μικρή σε μέγεθος χώρα μας ήταν αντιμέτωπη με τη διαρκή μετατόπιση του ενδιαφέροντος των Μεγάλων Δυνάμεων σε τέτοιο βαθμό, που δεν υπήρχε κανείς να υποστηρίξει τα ελληνικά σχέδια, ειδικά μετά την ταπεινωτική συνθήκη με τους Τούρκους.

Κόντρα σε αυτά τα δεδομένα, ο Δραγούμης μεταβαίνει το φθινόπωρο του 1902 στη Μακεδονία, υποβάλλοντας, μάλιστα, αίτηση για τη μετάθεσή του ως διπλωμάτη στο Μοναστήρι.

«Άμυνα»

Σε αυτή την περιπλοκή του σε διαφορετικά σημεία της περιοχής, την οποία οργάνωνε από άκρη σε άκρη, συνειδητοποιεί το εύρος της διεύθυνσης των Βουλγάρων, την αδιαφορία τόσο των επίσημων ελληνικών κυβερνήσεων όσο και των προξενείων και αποφασίζει να αναλάβει δράση. Στη σημαίνουσα αυτή περιοχή, όπου έχουμε δει ιστορικούς αλλά και κινηματογραφιστές, όπως ο Θεόδωρος Αγγελόπουλος, να αντιμετωπίζουν το Μοναστήρι ως σημείο αναφοράς της διαμόρφωσης της ελληνικής ταυτότητας, ο νεαρός διπλωμάτης προχωρά στην ίδρυση της μυστικής οργάνωσης «Άμυνα».

Επιπλέον, μέσα από ειδικές επιτροπές που συνιστά στη σημερινή Δυτική Μακεδονία και την Κορυτσά, μυστικούς προκρίτους στην ανάγκη προώθησης των ελληνικών κοινοτήτων, κάτι σχεδόν αδιανόητο την εποχή εκείνη. «Ανακατόνισμι στο μακεδονικό ζήτημα ως τα κόκαλα και συλλογίζομαι ταραγμένα και χωρίς ψυχία. Εχω όμως και

«Θα ζήσω καίοντας τον εαυτό μου - Τα αδημοσίευτα Τετράδια 1902-1904» από τις εκδόσεις Πατάκη, σε επιμέλεια του Νώντα Τσίγκα

ώρες και δύναμη για να συλλογίζομαι χωρίς παραχή, με ψυχία και αιωνιότητα. Τότε βλέπω γενικότερα τη ζωή του Ελληνισμού», γράφει ο Δραγούμης σε κείμενα που κυκλοφορούν για πρώτη φορά με τον τίτλο «Θα ζήσω καίοντας τον εαυτό μου - Τα αδημοσίευτα Τετράδια 1902-1904», που μόλις κυκλοφόρησαν από τις εκδόσεις Πατάκη σε επιμέλεια του **Νώντα Τσίγκα**, ο οποίος ασχολείται συστηματικά, επί σειρά ετών, με το έργο και την προσωπικότητα του αξεπέραστου πολιτικού, συγγραφέα, διανοητή και διπλωμάτη.

Ο Μακεδονικός Αγώνας

Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Τσίγκας, ο οποίος ήταν υπεύθυνος και για την έκδοση των «Κρυμμένων» Ημερολογίων», ο Ιων

Δραγούμης από πολύ μικρή ηλικία είναι ένας πλήρης άνθρωπος και διαρκώς, μέσα από τα γραπτά του μας αποκαλύπτει την πολυπλευρη, ενίοτε και αντιφατική προσωπικότητά του: το κύριο, όμως, χαρακτηριστικό αυτής της ντοσέικης, πρωτείχης φιγούρας ήταν ότι ήθελε να είναι ελεύθερος, μακριά από κλειστές ομάδες και οριοθετημένες συνειδήσεις: «Πουθενά εγκαταστημένος, στεκόμενος και περπατώντας, και περνώντας πάντα, με τη γνώση του θανάτου μες στο νου. Κάνοντας το κάθε τι με τη βεβαιότητα πως τίποτα δεν αξίζει να το κάνει άνθρωπος, γιμίζοντας με πράξεις τον καιρό που έχει να ζήσει. Κάνοντας το κάθε τι με νίκη της απλίας που φέρνει στην ψυχή η μικρότητα κάθε πράξης. Κάνοντας το κάθε τι με την εικόνα των Ηρώων ζωγραφισμένη στην ψυχή», γράφει ο νεαρός Δραγούμης με αποφασιστικότητα το 1906 - και εννοεί κάθε του λέξη. Η ζήση του για την ανάκτηση των εδαφών της Μακεδονίας από τους Βούλγαρους είναι έντονη εξαρχής, αλλά ειδικά μετά τον θάνατο του γαμπρού του, Παύλου Μελά, το 1904, που τον συγκλονίζει - έχει αναφερθεί σε αυτό εκτενώς ο ιστορικός **Νίκος Ε. Καραμπάκας** - αποφασίζει να επιστρέψει, μετά την πρώτη του περιδεία στη Μακεδονία και να δώσει τη ζωή του αν χρειαστεί. Όπως μαρτυρούν τα «Τετράδιά» του, είναι ένας αγώνας που έχει ξεκινήσει πολύ πιο πριν.

Γράφει χαρακτηριστικά φεύγοντας από την Κοζάνη και πηγαίνοντας προς την Καστοριά: «Πάω στην Καστοριά γιατί δεν θέλω να την πάρουν οι Βούλγαροι. Αν τολμήσουν να την περάσουν, θα είμαι εγώ μέσα και θα πάρω ένα τουφέκι, θα τραβήξω και άλλους Καστοριανούς μαζί μου και θα πολεμήσουμε. Τέλος πάντων είναι ελληνική πόλη, δεν θα μπει μέσα οι παλιάνθρωποι» - μια καταχώριση που αποδεικνύει περήτρανα ότι η παρουσία του στην περιοχή δεν ήταν καθόλου εκδρομική και φυσικά ούτε αθώα. «Στην Κοζάνη είναι μια φιλαρμονική εταιρεία - Οι Βούλγαροι σκοτώνονται και σκοτώνουν άλλους. Οι Έλληνες είναι πολιτισμένοι και προοδευτικοί. Σε 40 μέρες ο διευθυντής της ορχήστρας, ένας απόστρατος λοχίας του

ελληνικού στρατού, έμαθε 18 παιδιά να παίζουν 6-7 τραγούδια με πειθαρχία και μέτρο», γράφει παραθέτοντας μια πολύ σημαντική λεπτομέρεια, καθώς αποκαλύπτει ότι τα πάντα παίζουν ρόλο στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, ακόμα και τα τραγούδια και η μουσική - ειδικά αυτά. Συμβολικός ο ρόλος που έχουν τα μέρη όπου συνάδουν οι Έλληνες, όπως το καφενείο στα ελληνικά σύνορα με τον άκρως συμβολικό τίτλο «Καφενεύειον η ελπίς».

Ο ίδιος έφερε, μέσα από τα διαβάσματά του αλλά και από τον Μακεδόνα πολιτικό πατέρα του, ότι την περιοχή κατοίκισαν Θεσσαλοί και Ακαρνανές και ότι στη Σιάτιστα οι κάτοικοι έπαιρναν τους Τουρκαλβανούς με τις πέτρες. Επίσης γνωρίζει ότι οι περιοχές γύρω από τον Αλιάκμονα είναι γεμάτες με ορθόδοξες ελληνικές εκκλησίες, στις οποίες «πληθαίνουν οι γυναίκες και ανάβουν τις καντίνες, δηλαδή δεν τις αφήνουν να οβήνουν ποτέ. Στο Μπογιατσικό δεν είναι Τούρκοι». Η επιλογή της περιοχής δεν είναι τυχαία: από εκεί καταγόταν ο πατέρας του και προηγουμένως της Ελλάδας Στέφανος Δραγούμης, ενώ η μητέρα του είχε γεννηθεί στην Αγία Πετρούπολη από αστική οικογένεια.

Τα πεδία δράσης

Δεν πρόκειται για απλές λεπτομέρειες, αλλά για τα πρώτα υλικά ενός πεδίου δράσης, διαμορφωμένο από έναν άνθρωπο που με τη βαθιά του μόρφωση δεν άφηνε τίποτα έξω από την πυξίδα του: στα μάτια του είχε σημασία ακόμα και η εικόνα του Εφθήβου των Αντικυθήρων που είχε εντοπίσει σε ένα σπίτι καθώς μαρτυρούσε συνείδηση της ελληνικότητας. Σε αυτά τα στοιχεία της πολυπλευρης προσωπικότητάς του αλλά και της βαθιάς παιδείας δίνει έμφραση ο επιμελητής των «Τετραδίων» του Δραγούμη Νώντα Τσίγκας, επισημαίνοντας ότι αυτά τα κείμενα δεν αποκαλύπτουν μόνο λεπτομέρειες από τον Μακεδονικό Αγώνα, αλλά και το ότι ο ίδιος ως προσωπικότητα μπορούσε να συνδυάσει τη βαθυστόχαστη θεωρία με την πιο οργανωμένη δράση. «Ωστε θέλω να ζω και να φιλοσοφώ, να είμαι

Με την Πηνελόπη Δέλτα ο Δραγούμης έζησε έναν παράφορο αλλά και παράνομο έρωτα

Ιωάν Δραγούμης και Μαρίκα Κοτοπούλη στην Κωνσταντινούπολη το 1908

άνθρωπος και να ξέρω τι θα πει άνθρωπος. Φως ιλαρόν χύνεται παντού, ανοίγονται ουρανοί μπροστά μου, και χαίρουμαι κατάκαρδα σήμερα που βλέπω πως το να γίνω πιο άνθρωπος σημαίνει να ζω σαν άνθρωπος και να κυττάω να νιώσω τι θα πει άνθρωπος. Σήμερα δεν αισθάνομαι σαν στις 22 Αυγούστου, όλα είναι ζωντανά και φωτεινά και δροσερά και το μυαλό μου είναι ελαστικό και τρέχει εδώ και εκεί, γιατί πέρα τη θέση μου και απ' αυτήν βλέπω τον κόσμο», γράφει σε μια πολύ καιρία στιγμή της ζωής του, για να συμπληρώσει έναν μήνα αργότερα: «Ο ελληνισμός παθαίνει, μόλις βασιπείται, και φαίνεται σαν να μη θέλει να ζήσει ή σαν να μη συλλογίζεται πως γύρω του είναι κίνδυνος μεγάλος, εχθροί άγριοι, Βούλγαροι, Σλάβοι. Ο ελληνισμός είναι δυστυχισμένος και δεν το ξέρει ή δεν μπορεί να αποφασίσει να πολεμήσει». Ήταν εκείνη ακριβώς η στιγμή που κατάλαβε ότι έπρεπε να αναλάβει ενεργό δράση.

Δίκτυο κατασκόπων

Η αλήθεια είναι ότι από τη γέννηση του Δραγούμη μέχρι τον θάνατό του, το 1920, τα σύνορα της Ελλάδας άλλαζαν διαρκώς - και εκείνος είχε αναλάβει το πολύτιμο χρέος της προάσπισής τους, ειδικά προς τον Βορρά. Η αντίδρασή του ήταν άμεση οργανώνοντας καταρχάς εκείνες τις «αγαθουργείες ανιμωρίες», όπως τις αποκαλούσε, οι οποίες θα μάχονταν έκτοτε για την ανάκτηση και επέκταση των εδαφών. Στην πραγματικότητα αυτή η οργάνωση ήταν ένα προωθημένο για την εποχή δίκτυο κατασκόπων, συμπέρασμα που εξάγεται από την προσεκτική ανάγνωση των σημειώσεών του - παρότι τις περισσότερες φορές αποσιωπείται από τους μελετητές του,

κάτι όμως εμφανές ότι μόνο από τις επισημάνσεις, αλλά και από τα τελευταία στοιχεία που έχουμε από το άνοιγμα των επί σειρά ετών κλειστών αρχείων του. Ο επιμελητής των «Τετραδίων» του Νώντας Τσίγκας αναφέρει εκτενώς στα προλεγόμενά του στα κωδικοποιημένα ονόματα αυτών των αγωνιστών που παραλείπονται, τις περισσότερες φορές εσκεμμένα, από τον Δραγούμη. Στην έκθεση που είχε διοργανώσει η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, με αφορμή το άνοιγμα των αρχείων του, είχαμε δει τις κρυπτογραφημένες επιστολές που αντάλλασσαν τα μέλη μεταξύ τους, ενώ εντυπωσιακό ήταν

και το τυπικό της μύησης στην οργάνωση, που αποδεικνύει ότι ο Δραγούμης δεν ήταν μόνο άνθρωπος βαθιάς παιδείας και ιδεολόγος αλλά και της πράξης, ενός αγώνα με σαφή στρατηγική και στόχο.

Η αντίθεση στη Μεγάλη Ιδέα

Σε αντίθεση, όμως, με το σχέδιο του Ελευθέριου Βενιζέλου και της Μεγάλης Ιδέας, του οποίου υπήρξε πολέμιος, ο Δραγούμης δεν πίστευε ότι θα έπρεπε να προσαρτιστούν εδάφη από την Τουρκία, όπου ζούσαν Έλληνες, γιατί κάτι τέτοιο - και δυστυχώς αποδείχθηκε στην πράξη- θα οδηγούσε

στον αφανισμό τους, αλλά ότι έπρεπε να εκδημοκρατιστούν όλα αυτά τα κομμάτια μέσω της παιδείας - εξ ου και η ίδρυση της Οργάνωσης της Κωνσταντινουπόλεως. Παρατηρώντας, επίσης, από κοντά τα πολλά υποκριτικά πρόσωπα της διπλωματίας των Δυτικών και τα ιμπεριαλιστικά τους σχέδια, ο Δραγούμης αντιτίθεται με έμφαση στη Δύση και αρχίζει να προσεγγίζει τους Ρώσους, από όπου άλλωστε αντλεί, κατά το ήμισυ, την καταγωγή του.

Ωστόσο ο επιμελητής των «Τετραδίων» του επισημαίνει ότι, παρά τα φαινόμενα, ο Δραγούμης είναι βουτηγμένος μέχρι το μεδούλι στον τότε «Δυτικό Κανόνα» της γραμματείας, της φιλοσοφίας και των τεχνών, που αποτέλεσαν και στιβαρά κομμάτια της ευρύτερης παιδείας του. Νιώθει, όμως, προδομένος από τις επίσημες διπλωματικές κινήσεις που έβλεπε να κινούνται ενάντια στον ελληνικό αγώνα, ενώ αντίστοιχη απέχθεια έτρεφε για το επίσημο, ελληνικό κράτος. Γι' αυτό και πίστευε ότι «ο μεγαλύτερος εχθρός της Ελλάδος είναι ο Βενιζέλος». Αντιθέτως, πίστευε ότι ο τότε Βασίλειος Κωνσταντίνος είναι πολύ πιο κοντά στις ιδέες του για την απελευθέρωση του Ελληνισμού - γι' αυτό και στήριξε τόσο πολύ από την αρχή τους Βαλκανικούς Πολέμους. Φτάνει, μάλιστα, να ταυτίσει τον αγώνα του Ελληνισμού με τον ίδιο λέγοντας πως «Ο ελληνισμός μου είμαι εγώ: αλλ' η συνείδησις του ελληνισμού μου είναι ένα μέρος του εαυτού μου: και γι' αυτό τα σχετίζω με τη συνείδηση αυτή τα γράφω σε χαρτί το τετράδιο, επειδή μ' αρέσει να τη μελετήσω αυτή τη συνείδηση του ελληνισμού μου, αφού ο ελληνισμός μου είμαι εγώ».

Οι άγνωστοι έρωτες

Οι ερωτικές σχέσεις του πάντοτε Διονυσιακού, όπως έλεγε ο ίδιος, Δραγούμη με τις πλείστες ερωμένες του, οι οποίες του είχαν αποδώσει το προσωνύμιο Ερμής, απασχολούσαν όχι μόνο τα έντυπα, αλλά και την αστική μυθολογία. Ο έρωτας διαδραμάτιζε τεράστιο ρόλο στη ζωή του, καθώς, όπως γράφει χαρακτηριστικά, «τα ξένα σώματα» και οι «ενδιαφέροντες Ξένοι» - με την ερωτική πάντα έννοια- ανήκουν στα «μεγάλα και δυνατά είδη» των ανθρώπων εμπειριών, «δηλαδή είναι δυνατές για μένα μόνο οι experiences που βρίσκουν στο σώμα μου νεύρα για να χτυπήσουν επάνω και να φαντάζονται. Και αυτά τα νεύρα είναι οι δυνάμεις μου, οι ιδιότητές μου, οι στιγμές της ζωής του ανθρώπου που όλες μαζί κάνουν την ψυχή του ανθρώπου». Απόλυτα κατασταλαγμένος, ακόμα και στις αντιφάσεις του, παρέμενε στην ερωτική του ζωή ασυμβίβαστος, όπως σε όλες τις περιοχές της ζωής του, δεν έκρυψε τα μεγάλα πάθη του, που τα έζησε μέχρι τέλους. Είθεται, μάλιστα, οι σχέσεις του να είναι με σημαντικές προσωπικότητες της εποχής και με γυναίκες που δεν συνήθιζαν να μπαίνουν, επίσης, σε καλούπια - με χαρακτήρα και προσωπικότητα, κάτι που σπάνιζε σε εποχές πολύ οριοθετημένες για τις γυναίκες και απαγορευτικές σε όλα σχεδόν τα πεδία.

Στα «Τετράδιά» του αποκαλύπτει όλες

Ιων Δραγούμης / Τα άγνωστα τετράδια

Οι γονείς του Ιωνα, Στέφανος και Ελίζα Δραγούμη, φωτογραφίζονται με επτά από τα 11 συνολικά παιδιά τους

Η μαρμάρινη στήλη (απέναντι από το Hilton) στο σημείο όπου δολοφονήθηκε ο Δραγούμης από τους πολιτικούς του αντιπάλους στις 31 Ιουλίου 1920

ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΑ 57

τις ερωτικές εμπειρίες που βιώνει καταρχάς με την πρώτη γυναίκα, με την οποία μάλλον συννευρέθη, γράφοντας χαρακτηριστικά πως «θα κυτάξω μήπως αυτό το μικρούτσικο, το όμορφο και ζωντανό σώμα μου μάθει τίποτε για τα μυστήρια της ζωής, της ζωής μου, που τόσο ανησυχεί επειδή δεν ξέρει πώς να εναρμονισθεί με τους ανθρώπους».

Ο επιμελητής της έκδοσης, σε υποσημείωσή του, αποκαλύπτει πως πρόκειται για την Αμερικανίδα Μείμπελ Ντάνλοπ, μια μυθιστορηματική προσωπικότητα για την οποία έχουν γραφεί αμέτρητα βιβλία: «Το 1899 η Mabel βρίσκεται για δεύτερη φορά στην Αθήνα, όπου παρακολουθεί διαλέξεις και συμμετέχει σε αρχαιολογικές εκδρομές. Καταφέρει να κινείται στους κύκλους της αστικής κοινωνίας, όπου γνωρίζει και τον νεαρότατο (εικοσασετή τότε) Ιωνα Δραγούμη. Η ερωτική τους σχέση, που θα ξεκινήσει τον Απρίλιο του 1900, μάλλον αποτελούσε την πρώτη "ολοκληρωμένη εμπειρία" εκείνου. Οι φίλοι του,

αλλά και το οικογενειακό περιβάλλον αντιδρούν, σχολιάζουν και ασκούν κριτική στη σχέση τους. Η επίδραση της Mabel (η ψυχή της, οι ιδέες της, η σκέψη της, το σώμα της) άφησε ισχυρό αποτύπωμα στην ψυχή του Δραγούμη. Η Mabel θα γίνει η Μαγδαληνή στο Μονοπάτι (αλλά ίσως και η Νότα να είναι πάλι η ίδια). [...] Η σχέση του Δραγούμη με τη Mabel διαρκεί από τον Απρίλιο του 1900 μέχρι το καλοκαίρι του 1902. Χωρίζουν με δική της πρωτοβουλία, και τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς, εκείνη παντρεύεται τον Σέρβο διπλωμάτη (πληρεξούσιο υπουργό στην Αθήνα) Slavko Grujic. Η Mabel θα αναμειχθεί ενεργά στις δράσεις του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην περιοχή της Σερβίας κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Για τους Σέρβους η Mabel αποτέλεσε μια θρυλική μορφή, ένα είδος ηρωίδας, για τη δραστηριότητά της αυτήν. Μετά τον χωρισμό τους με τον Ιωνα Δραγούμη θα κρατήσουν επαφή ανταλλάσσοντας επιστολές».

Η Σαπφώ Θείου

Άλλη γυναίκα που, όπως μαρτυρούν τα «Τετράδιά» του, άσκησε πάνω του καταλυτική επίδραση είναι η 19χρονη Σαπφώ Θείου, διευθύντρια του ανώτερου Παρθενναγωγείου Μοναστηρίου, την οποία γνωρίζει όταν αναλαμβάνει θέση γραμματέα στο εκεί προξενείο. Η ερωτική τους σχέση φαίνεται να σκανδάλισε τη μικρή κοινωνία και κυρίως τον εργοδότη της Θείου, μπροπολίτη Πελαγονίας, που αποφάσισε να απομακρύνει τη Θείου στην Πόλη το καλοκαίρι του 1903 αμέσως μετά την αναχώρησή του Δραγούμη. Θα επανασυνδεθούν για λίγο στην Πόλη τον Ιούλιο του 1904.

Η Σαπφώ δεν θα παντρευτεί ποτέ και μάλλον θα τελειώσει τη διδασκαλική της καριέρα στη Θεσσαλονίκη. «Πάλι τώρα, όταν ήμουν στο σπίτι που κάθονταν η Σ. τ' απόγευμα και έμπαινε ο ήλιος μέσα, έλεγα μέσα μου: "θα τη θυμώμαι έπειτα την ώρα αυτή, τον ήλιο και εκείνη με τα μαύρα που μιλεί τώρα

και εγώ συλλογίζομαι άλλα από εκείνα που λέγει: και την ώρα αυτή θα την ποθώ έπειτα"». Γενικότερα, ο στενός κύκλος και το οικογενειακό περιβάλλον του Δραγούμη θα σταθούν ανάχωμα σε όλες του τις ερωτικές σχέσεις, ειδικά με τη Μαρίκα Κοτοπούλη - με την Πηνελόπη Δέλτα η σχέση δεν ήταν ποτέ ολοκληρωμένη.

Παρότι οι δικοί του αντιδρούν που έμπλεξε με μια γυναίκα «ελαφρών ηθών», όπως θεωρούσαν τότε τις ηθοποιούς, εκείνος θα συζήσει με τη διάσημη ηθοποιό του Εθνικού οφειλοντάς του ευγνωμοσύνη.

Του συμπαραστάθηκε, άλλωστε, μέχρι τέλους, χωρίς να προσπαθήσει να τον συνετίσει, όπως η Πηνελόπη Δέλτα. Εκτελέστηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους στις 31 Ιουλίου 1920 αφήνοντας, παρά τον πρόωρο χαμό του, ένα βαρυσήμαντο έργο και αμέτρητους λόγους για να μην ξεχαστεί το όνομά του ποτέ.

Ελάχιστοι, βέβαια, γνωρίζουν ότι στο σημείο της δολοφονίας του, απέναντι από το «Χίλτον» στην κάθοδο της Βασιλίσσης Σοφίας, υπάρχει ένα μνημείο όπου ακόμα οι φανατικοί οπαδοί του συνήθιζαν να αφήνουν κάποια στεφάνια ακόμα και σήμερα.

Δεν πίστευε ότι θα έπρεπε να προσαρτηθούν εδάφη από την Τουρκία, όπου ζούσαν Έλληνες, γιατί κάτι τέτοιο -και δυστυχώς αποδείχθηκε στην πράξη- θα οδηγούσε στον αφανισμό τους, αλλά ότι έπρεπε να εκδημοκρατιστούν όλα αυτά τα κομμάτια μέσω της παιδείας